

Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты

Б. Әбдуәлиұлы^а, *А.Е. Айнабек^б

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-1481-8850

(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0006-1742-0468

(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: aydanayerkinkyzy@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

қазақ тілі, ноғай тілі, халықтық географиялық терминдер, лингво-география, этимология, өлі түбір, морфологиялық құрылым, лексика-семантикалық жүйе, тарихи-салыстырмалы әдіс, тілдік әлем бейнесі.

XFTAP 16.21.47

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247>

АННОТАЦИЯ

Қазақ пен ноғай – тарихи тегі бір, туыстас халықтар, сондықтан тілдері де өзара жақын. Екі этностың этногенездік, тарихи-мәдени сабақтастығы олардың тілдік жүйесіндегі ортақ қабаттардың сақталуына негіз болды. Көшпелі дәстүрі мен шаруашылығы ауа райының ыңғайына қарай үнемі орын ауыстырып отыруға бейімделгендіктен, қоршаған ортаны тану мен табиғаттың сырларын меңгеруге мол мүмкіндік тудырды. Дала кеңістігін, жер бедерін, су көздерін, өсімдік жамылғысын дәл сипаттау өмір сүрудің маңызды шартына айналды. Табиғи нысандарды ортақ белгілеріне қарай жалпы атаулармен атады, ал бұл атаулар халықтық географиялық терминдердің мол қоры мен лингво-географиялық жүйесін қалыптастырды. Осындай атаулар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халық жадында сақталып, тілдік дәстүр арқылы тұрақтанды, жүйеленіп, қолданыс аясын кеңейтті. Халықтық терминдер, біріншіден, географиялық танымның, екіншіден, дүниенің тілдік бейнесі мен табиғат туралы аялық білімнің айғағы. Олар белгілі бір аймақтың табиғи-ландшафтық ерекшеліктерін бейнелей отырып, халықтың дүниетанымы мен тәжірибесін танытады. Мақала қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің қалыптасу жағдайлары мен лингвистикалық табиғатын талдауға арналған. Сонымен қатар зерттеуде тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, этимологиялық әдістер қолданылып, тілдік деректер жүйелі түрде қарастырылды, ғылыми тұрғыдан сарапталды. Қоршаған ортаны тану әрбір нысанның түрін анықтап, оған лайықты атау беру арқылы

жүзеге асады. Бұл атаулар тілде сақталғанмен, олардың жасалу жолдары, түпкі мағынасы, шығу уәждері белгісіз. Сондықтан кейбір көмескі халықтық терминдерге этимологиялық зерттеулер жүргізілді. Талдаулар барысында түпкі негіздері ортақ «қурай, құрғақ, құрлық; күдір, күп, көбе (жер көбесі), көбек» секілді сөздердің шығу тегі ортақ екені туралы болжамдар жасалды. Мағыналары ұқсас, дыбыстық тұлғалары жақын сөздерді өзара салыстырғанда түпкі негізі «қу, құ, кү, кө» нұсқаларына барып тіреледі, олар бүгінде өлі түбірлерге айналған. Сөздің морфологиялық құрылысынан шығу тегімен қатар мағыналық даму эволюциясы да көрініс береді, семантикалық өріс аясында кеңейе түседі. Зерттеу барысында мына мәселелер анықталды: терминдердің морфологиялық құрылымы түбір, туынды, біріккен сөздерден құралған, екі тілдегі нұсқалары бірдей тәсілмен жасалған, шығу уәждері мен лексика-семантикалық жүйесі ортақ. Бұл деректер қазақ пен ноғай тілдерінің тарихи негізі мен тілдік бірегейлігін, сондай-ақ халықтық географиялық терминдердің көне қабатын айқындайды, олардың сабақтастығын нақты дәлелдейді.

В. Abdualiuly^a

*^aL.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0003-1481-8850
(E-mail: bekhzan_a7@mail.ru)*

***А.Е. Ainabek^b**

*^bL.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0009-0006-1742-0468
(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)*

*Corresponding author: aydanayerkinkyzy@gmail.com

The linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages

Abstract. The Kazakhs and Nogais are historically related peoples, which explains the typological and genetic similarities between their languages. The ethnogenetic and cultural-historical unity of these peoples has contributed to the preservation of substantial shared linguistic elements and archaic lexical units. Their nomadic lifestyle and economic activities, which were adapted to constant movement according to climatic conditions, fostered

Received 22 February 2026. Revised 05 April 2026. Accepted 18 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Б. Әбдуәліұлы, А.Е. Айнабек Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 228-247 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247>

For citation: В. Abdualiuly, А.Е. Ainabek The linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 228-247. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247>

a profound understanding of their surroundings and natural phenomena. The precise differentiation of steppe expanses, landforms, water sources, and vegetation cover was vital. Natural objects were given common names based on shared characteristics, leading to the formation of a rich inventory of folk geographical terms and an integral linguogeographical system. These names were passed down through the generations, becoming firmly established in collective memory and linguistic tradition. On the one hand, folk terms serve as evidence of geographical cognition, and on the other hand, they reflect the linguistic worldview and background knowledge of nature. These terms represent the natural and landscape features of specific territories and embody the traditional experience and worldview of the people. This article analyzes the formation conditions and linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages. The research employs historical-comparative, descriptive, and etymological methods to ensure a systematic examination of the linguistic material. Perception of the environment is realized through identification of each object type and assignment of an appropriate designation. While these names are preserved in language, the mechanisms by which they are formed, their original meanings, and the reasons behind them are not always clear. Therefore, etymological studies were conducted on a number of obscure folk terms. The analysis proposed hypotheses about the shared origin of words such as quray, qurğaq, and qurlyq; küdir, küp, köbe (zher kobesi), and köbek, which all stem from the same underlying base. A comparative analysis of words with similar meanings and phonetically related forms revealed that their proto-roots date back to the variants qu, qü, kü, and kö. These variants function as fossilized roots in modern language. A word's morphological structure reflects its origin and the evolution of its semantic development, as manifested by the expansion and differentiation of meanings. This study establishes that the morphological structure of these terms includes root, derived, and compound forms, and that their equivalents in both languages are formed by identical methods. Furthermore, the study shows that these terms share motivational bases and lexico-semantic systems, which testifies to their historical unity and deep linguistic interrelation.

Keywords: Kazakh language, Nogai language, folk geographical terms, linguogeography, etymology, fossilized roots, morphological structure, lexico-semantic system, historical-comparative method, linguistic worldview.

Б. Абдуалиұлы^a

*^aЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-1481-8850
(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)*

***А.Е. Айнабек^b**

*^bЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0006-1742-0468
(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: aydanayerkinkyzy@gmail.com*

Лингвистическая природа народных географических терминов в казахском и ногайском языках

Аннотация. Казахи и ногайцы являются исторически родственными народами, что обуславливает типологическую и генетическую близость их языков. Этногенетическая и культурно-историческая общность двух народов способствовала сохранению значительного пласта общих языковых элементов и архаичных лексических единиц. Кочевой уклад и хозяйственная деятельность, приспособленные к постоянному перемещению в зависимости от климатических условий, способствовали глубокому познанию окружающей среды и освоению тайн природы. Точное различение степных пространств, форм рельефа, водных источников и растительного покрова имело жизненно важное значение. Природные объекты обозначались общими наименованиями на основе сходных признаков, что сформировало богатый фонд народных географических терминов и целостную лингвогеографическую систему. Эти наименования передавались из поколения в поколение, закрепляясь в народной памяти и языковой традиции. Народные термины, во-первых, являются свидетельством географического познания, а во-вторых – отражением языковой картины мира и фоновых знаний о природе. Они репрезентируют природно-ландшафтные особенности определенных территорий и отражают традиционный опыт и мировоззрение народа. Статья посвящена анализу условий формирования и лингвистической природы народных географических терминов в казахском и ногайском языках. В исследовании применяются историко-сравнительный, описательный и этимологический методы, обеспечивающие системное рассмотрение языкового материала. Познание окружающей среды осуществляется путем определения типа каждого объекта и присвоения ему соответствующего наименования. Несмотря на то, что данные наименования сохраняются в языке, способы их образования, исходное значение и мотивационные основы остаются не всегда ясными. В связи с этим были проведены этимологические исследования некоторых семантически затемненных народных терминов. В ходе анализа были выдвинуты гипотезы об общности происхождения таких слов, как «*қурай, құрғақ, құрлық; күдір, күп, көбе (жер көбесі), көбек*», имеющих общую исходную основу. Сопоставление слов с близкими значениями и сходной фонетической формой показало, что их первооснова восходит к вариантам «*қу, құ, кү, кө*», которые в современном языке определяются как мертвые корни. Морфологическая структура слова отражает не только его происхождение, но и эволюцию семантического развития, проявляющуюся в расширении и дифференциации значений. В ходе исследования установлено, что морфологическая структура терминов представлена корневыми, производными и сложными словами; их варианты в обоих языках образованы одинаковыми способами, а мотивация происхождения и лексико-семантическая система являются общими, что свидетельствует об историческом единстве и глубинной языковой взаимосвязи.

Ключевые слова: казахский язык, ногайский язык, народные географические термины, лингвогеография, этимология, мертвые корни, морфологическая структура, лексико-семантическая система, историко-сравнительный метод, языковая картина мира.

Кіріспе

Топонимдер халықтың тарихымен тығыз байланысты, ол тарих жөнінде көптеген деректер береді. Тілдік мазмұнында аумақтың географиялық сипаты мен халықтың мәдени құндылықтары туралы ақпараттарды да қамтиды. Осы тұрғыдан келгенде топонимдерді – халықтың мәдени мұрасы әрі жер-суға атау беру шығармашылығының нәтижесі ретінде бағалауға болады. Сонымен жер-су атаулары – тілдік құрал, мәдени мұра, тарихи дерек және географиялық аумақты біріктіруші таңба. Топонимдердің болмысы кешенді құрылым, аясына енетін бағыттардың әрқайсысы жеке зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Солардың қатарында туыстас тілдер топонимдерінің тілдік табиғатындағы ерекшеліктерді салыстыра зерттеу мәселелері тұр. Туысқан қазақ, ноғай халықтарының топонимиясындағы ортақ элементтер жекелеген мақалалар көлемінде болмаса, арнайы зерттеу нысаны бола алмай келеді.

Қазақ-ноғай тілдерінің туыстығы өзара жақын. Ноғай тілі Солтүстік Қара теңіз және Солтүстік Кавказ аймағында миграциялану мен этномәдени процестер негізінде дамыған. Айналасын қоршаған түркі және Иран халықтарымен өзара қатынас барысы да ноғай тілінің қалыптасуына ықпал еткен. Тарихи тұрғыдан ноғай тілі түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Таралуының географиялық кеңістігі Ресей, Қазақстан, Өзбекстан және Түрікменстан аймақтарын қамтиды. Қыпшақ-ноғай тармағына кіретін қазақ, қарақалпақ тілдеріне өте жақын. Ноғай тілінде үш негізгі диалект бар: қазіргі зерттеулерде фонетикалық, лексикалық, морфологиялық ерекшеліктері бойынша ноғай тілі үш диалектіге бөлінеді: 1) ақ ноғай диалектісі – Черкес өлкесінде тұратын Қобан ноғайлары; 2) ноғай диалектісі (шартты түрде) – Ащықұлақ және Қоясулы аудандары аумағындағы ноғайлар, 3) қара ноғай диалектісі – Қараноғай аудандық аумағында тұратын ноғайлар. Бұл диалектілердің өзара айырмашылықтары мен ұқсастықтары бар. Дегенмен «ақ ноғай диалектісіне» қарағанда «ноғай диалектісі» мен «қара ноғай диалектілері» өзара жақын (Мәтбек, 2018: URL). Ноғайлардың өз ішіндегі тілдік ерекшелігіне қарамай, топонимдердің пайда болуы мен қалыптасуында жалпы түркілік құбылыстар басым. Екі тілдегі түркі текті ортақ атауларды жинау мен ғылыми тұрғыдан зерделеу және көптеген түйінді сұрақтардың оңтайлы шешімін іздеу лингвистикалық зерттеулермен қатар, қазақ пен ноғайдың тарихы, мәдениеті, этнографиясы мен экономикасы т.б. ғылымдардың тоғысар тұсынан қарастырған тиімді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Қазақ тілінде топонимия бойынша көптеген материалдар жиналып, іргелі зерттеу еңбектер жарық көргені белгілі. Ал салыстырмалы түрде ноғай тілінде бұл бағыттағы ғылыми ізденістер саны жағынан шектеулі. Әсіресе зерттеу нысаны ретінде алынып отырған халықтық географиялық терминдерге қатысты арнайы сөздіктер мен кешенді ғылыми еңбектер тапшылығы байқалады. Осыған байланысты зерттеу барысында ноғай тіліндегі көркем шығармалар, аймақтық мәтіндік материалдар және «орысша-ноғайша сөздік» деректері негізгі тілдік база ретінде пайдаланылды. Бұл тәсіл тілдік фактілерді жинақтау мен талдаудың ғылыми қағидаттарына сәйкес келеді.

Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде қазақ тіліндегі топонимиялық сөздіктер, халықтық географиялық терминдерге арналған ғылыми еңбектер, аймақтық лексика материалдары, сондай-ақ ноғай тіліндегі лексикографиялық және мәтіндік деректер қамтылды. Осы материалдар негізінде ноғай тіліндегі халықтық географиялық терминдердің мағыналық ерекшеліктері анықталып, олардың қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырмалы талдауы жүргізілді.

Тарихи-саяси ықпалдардың нәтижесінде соңғы ғасырларда ноғай тіліндегі халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық қызметі белгілі бір дәрежеде шектелгені байқалады. Алайда олардың көне нұсқалары сақталып қалған топонимдердің құрамында кездеседі. Бұл жағдай тарихи лексикалық қабаттарды анықтауға және екі тілге ортақ архаикалық элементтерді айқындауға мүмкіндік береді.

Әдістемелік тұрғыдан зерттеу тарихи-салыстырмалы, этимологиялық, семантикалық және типологиялық талдау әдістеріне сүйене отырып жүргізілді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлер мен сөзжасамдық модельдер анықталды. Этимологиялық талдау көмегімен мағынасы көмескіленген немесе көнерген халықтық терминдердің бастапқы семантикасы мен шығу төркіні айқындалды. Семантикалық талдау барысында терминдердің мағыналық эволюциясы, мағына тарылуы мен кеңею үдерістері қарастырылды. Ал типологиялық салыстыру әдісі екі тілдегі топонимжасамдық үлгілердің құрылымдық және функционалдық ұқсастықтарын жүйелеуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу барысында трансонимдену құбылысы, бинарлық оппозиция принципі, сондай-ақ лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жасалған топонимдік модельдер кешенді түрде сараланды. Аталған әдістер қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғатын жан-жақты сипаттауға негіз болды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер туралы алғаш зерттеу жүргізген ғалым Э.М. Мурзаев «Халықтық географиялық терминдер сөздігі» атты еңбегінде мәселеге жан-жақты тоқталып, түркі халықтарына ортақ лексикалық қорын жинақтап, сөздігін ұсынды. Кейін Е.Қойшыбаев топонимдердің қалыптасу тарихы туралы айта келіп, халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық қабілетіне тоқталды (Қойшыбаев, 1985: 15-18). Ал Т.Жанұзақов бұл мәселені арнайы зерттеп, «Халықтық географиялық терминдер» атты ғылыми еңбек жариялады (Жанұзақов, 2015). Бияров Б. «апелятив атаулар» ретінде қарастырып, оларға этимологиялық талдаулар жүргізді (Бияров, 2012: 61-101). Осы және басқа да зерттеулер аясында қазақ тіліндегі географиялық терминдер жан-жақты жүйеленіп, сөздігі жасалды (Жерсу атауларының анықтамалығы, 2009). Ал ноғай тілінде бұл бағыттағы зерттеулер әлі толықтыруды, тың жатқан көптеген мәселелердің күн тәртібіне қойылуын талап етеді. Ноғай топонимиясы бойынша зерттеу жүргізген М.Булгарова «Ногайская топонимия» атты еңбегінде ноғай топонимиясына жан-жақты тоқталады, соның ішінде халықтық географиялық терминдерді «гидронимдік терминдер», «оронимиялық терминдер» және «ойконимиялық терминдер» деп үш топқа бөліп, шығу тегі, түркі

тілдеріндегі нұсқалары, лексика-семантикалық ерекшеліктері бойынша талдаулар жүргізеді (Булгарова, 1999: 62-80). Қазақ, ноғай халықтарының дүниетанымы мен тұрмыс-салтындағы ортақ құндылықтар географиялық ұғым-түсініктер мен олардың атауларында да сақталған. Зерттеу жұмысының өзектілігі де осында, сондықтан бұл бағытта арнайы салыстырмалы зерттеулер жүргізудің маңызы зор.

Талдау

Ғылыми терминология үнемі халықтық терминдермен толығып отырады. Топонимикада оларды «халықтық географиялық терминдер» деп атайды.

Тілдік атаулардың қалыптасуы – тек номинациялық үдеріс қана емес, сонымен қатар когнитивтік категориялау нәтижесі. Бұл үдеріс когнитивтік лингвистикада «тілдік әлем бейнесі» ұғымымен тығыз байланысты. Тілдік әлем бейнесі – адамның қоршаған ортаны қабылдауы мен тануының тіл арқылы көрініс табуы, яғни табиғи кеңістіктің тілдік санада концептуалдануы. Осы тұрғыдан алғанда, халықтық географиялық терминдер белгілі бір этностың табиғат туралы білімін, тәжірибесін және кеңістікті тану тәсілдерін бейнелейтін маңызды тілдік құралдардың бірі екенін аңғарамыз. Бұл тұжырым тілдің тек атау беру құралы емес, адамның ойлау жүйесін қалыптастырушы фактор екенін көрсететін В. фон Гумбольдттың теориясымен үндеседі. Ғалым тіл «ойды қалыптастыратын орган» екенін атап көрсетіп, әрбір тілде әлемнің өзіндік бейнесі көрініс табатынын дәлелдейді (Гумбольдт, 1984).

Қазіргі когнитивтік лингвистикада қоршаған ортаны тану адамның қабылдау, салыстыру және жіктеу қабілеттерімен тығыз байланысты екендігі атап көрсетіледі. Мәселен, соңғы зерттеулерде тілдік бірліктердің табиғи нысандарды құрылымдау барысында адамның тәжірибелік және перцептивтік білімдеріне сүйенетіні дәлелденген.

Географиялық атаулар мен халықтық терминдер кеңістік туралы білімді жүйелеудің құралы ретінде қарастырылады, олар табиғи ортаның маңызды белгілерін іріктеп, концептуалдық модельге айналдырады. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер - тек лексикалық бірлік емес, табиғи кеңістікті когнитивтік тұрғыдан ұйымдастырудың көрінісі (Falcinelli et al., 2024). Тілде көрініс табатын «тілдік әлем бейнесі» ұғымы Ю. Д. Апресянның пікірінше, әрбір тілде қоршаған орта туралы халықтың күнделікті тәжірибесіне негізделген «наивная картина мира» қалыптасады (Апресян, 1995). Осы тұрғыдан алғанда, халықтық географиялық терминдер табиғи кеңістік туралы халықтық білімнің тілдегі көрінісі болып, аталған терминдерді зерттеу «лингво-география» бағытында да маңызды орын алады. Лингво-география тілдік бірліктердің географиялық кеңістікте таралуын, олардың табиғи орта мен этникалық тәжірибеге байланысын қарастырады. Сондықтан қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер тек тілдік дерек емес, белгілі бір аймақтың табиғи-географиялық және мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын кеңістікке тәуелді жүйе ретінде танылады.

Орман, тоғай, қоп, саз, жар, төбе, белес, қырат, жота, шалғын, ну, жайлау сөздерін айтқанда жер бедерінің, қыртысының, флора мен фаунасының ерекшеліктерін көз алдымызға елестетеміз. Топонимикада оларды «халықтық географиялық терминдер» деп атайды. Халықтық географиялық терминдер – белгілі бір халықтың мекендеген

аймағындағы табиғаттың ыңғайына, географиялық нысандардың түрлеріне қарай, күнделікті тұрмыс-тәжірибесіне сүйеніп, жер бедері, су, өсімдік, климат, топырақ т.б. қатысты ұғым-түсініктеріне берілген атаулар. Мал шаруашылығы, егіншілік, көш жолы, су көзін пайдалану сияқты өмірлік қажеттіліктен туған; жердің түсі, бедері, қыртысы, судың дәмі, өсімдігі ескеріледі. Ғылымда халықтық географиялық терминдер географиялық ресми терминдер қатарына жатқызылмайды, алайда халықтың ғасырлар бойғы табиғаттану білімінен туған атаулар жүйесін құрайтыны да жоққа шығарылмайды. Ұзақ уақыттар бойы тілде қолданылып, табиғаттың алуан түрлі сырлары мен құбылыстарын, географиялық нысандардың түрлерін білдіріп келген. Халықтық лексикадан бастау алатын осы сөздер келе-келе мағынасы мен қызметі жағынан жаңаша жаңғырды, көпшілігі қазіргі кезде географиялық терминдерге айналған және топонимжасамда да белсенділікке ие болған.

Қазақ пен ноғай халықтарының өзара тілдік туыстығы жақын, тарихы мен дәстүрі де ортақ. Сондықтан, географиялық танымындағы, жер-суға атау беру принциптеріндегі ұқсастықтар тарихи жадында сақталған. Халықтық географиялық терминдер табиғи нысандарды түрлеріне қарай топтастырып, жалпылай атайды. Кейде белгілі бір аймақта нысанның жалғыз болуына байланысты олар жалқылық қабілетке ие болады – топонимдерге айналады. Топонимдер жеке дара тұрып та және халықтық географиялық терминдермен бірігіп те түрлі модельдер жасайды, белгілі бір мағынаны білдіреді, көп жағдайда өзі атап тұрған географиялық нысанның, аймақтың сипаттамасын жасайды немесе белгілі бір оқиға туралы ақпараттар береді.

Топонимдік лексиканы зерттеу барысында қазақ тілінде ғана емес, жалпы түркі тілдеріндегі нұсқаларына да топонимдердің жасалу заңдылықтарының ортақ екенін байқауға болады. Туыстық жақындығына байланысты, соның ішінде бірінші кезекте, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдерге ортақ белгілер өзіне назар аударады¹. Халықтық географиялық терминдер құрамында көнерген сөздер жиі кездеседі. Олардың этимологиялық негіздерін анықтау – туыстық жақындығын танудың бір жолы. Мысалы, «күдір» сөзінің екі тілдегі мағынасы да «дөңес, өр, кедір-бұдыр» деген географиялық ұғымды білдіреді. Ноғай тілінде фонетикалық сыңары ретінде «*адыр-будыр*» тіркесі қолданылады, ол «төбелі, қыратты жер» мағынасын береді. Қазіргі кезде қолдану белсенділігі төмен болғандықтан, мағынасы да көмескі тартқан. Бұл сөз географиялық нысанның, яғни жер бедерінің сипатын білдіру қызметін атқарады: күдір – зат есім. 1) тегіс емес, ылди-өр болып келген шоқы-жота (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 423); (Сем.: Ұрж., Мақ.; Шығ. Қаз., Зайс.; Монғ.) ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы жер (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 347); 2) дөңес (Sozdik.kz, URL); 3) дөң, дөңес, төбе (Қайыржан, 2013: 213). Ноғай тілінде де *куьдир* «бүкір» (Ногайско-русский словарь, 1963: 191) мағынасында қолданылады.

Сөздің шығу тегі көне дәуірлерден бастау алады. Қазіргі қазақ тілінің деректеріне жүгінсек, «күдір» сөзімен мағыналас *күдірею*, *күжірею*, *күбіну*, *күпсіну* (*ісіп-кебу*) тұлғалары кездеседі. Барлығына ортақ негіз – кү- түбірі. Осы негізден тарайтын *күбіжік* (үлкен күбі), *күбірту* (көпірту, бұрқырату), *күбішектей* (жуан, семіз), *күде* (шөмеле), *күжбан* (әйдік), *күждио* (күжірею, дүрдию), *күп* (сайдың тұйық, ояң жерлеріне иірілген су) (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 355), *күпіну* (мақтану), *күп болу* (үлкею, ісіну)

¹ Айта кетуіміз керек: қазақ пен ноғай тілдерінің әліпби жүйесінде ерекшеліктер бар. Қ, қ дыбыстары бір ғана к-мен, ү дыбысы уь болып екі дыбыспен таңбаланады.

(Қайдар, 2005: 211) сияқты бірліктердің барлығынан «ұлғаю, үлкен, дөңгелек, терең, доғал» семалары аңғарылады.

Ноғай тілінде де кү- түбірінен тарайтын осы мағына өрісіне жататын сөздер бар: куърке – күрке, уақытша тігілетін шатыр (Ногайско-русский словарь, 1963: 195); куьби – күбі (май шайқайтын ыдыс); кудиреюв (куьдиреюв) – бүкірею, бүкшию (Ногайско-русский словарь, 1963: 191). Бұл сөздер де «дөңкию, доғал пішін, іші қуыс, дөңгеленген» сияқты мағыналық белгілерді білдіреді. Түпкі тегі екі тілге ортақ осы дыбыстық тұлға (өлі түбір) жер бедерінің ерекшелігін білдіре отырып, қазіргі кезде географиялық терминге айналған. «Дөң, дөңгелек, іші қуыс» т.б. мағыналарда қолданылатын күбі, күпкі, күдірею, күжірею; кеуде, кеуек, кеуілжір; кәуек, кәу бас; көбе, көбек, көбік, көп; қабақ, қабық, қауақ, қауыз сияқты көптеген сөздердің түбірлік негізінде осы ортақ сема жатыр.

Тілдік фактілерді өзара салыстыру барысында аталған сөздердің тек кү- емес, сонымен қатар ке-, кә-, кө-, қа- тұлғалы морфемалармен сабақтасып жатқаны аңғарылады. Бұл құбылыс дыбыстық варианттылық пен тарихи фонетикалық алмасулар нәтижесінде қалыптасқан түбір морфемалардың семантикалық тұтастығын көрсетеді.

Кү- тұлғасының мағынасы түркі тілдеріне ортақ «күмбез» сөзімен де сәйкес келеді. Зерттеушілердің пікірінше, бұл сөз парсы тілінен енген. Гомбаз, күмбез нұсқаларында «жартылай домалақ пішінді, дөңес шатырлы ғимарат» мағынасын білдіреді (Оңдасынов, 1974: 237).

Дыбыстық форма мен мағына сәйкестігін айқындау мақсатында өзге тілдер деректерімен салыстырсақ, мысалы, орыс тіліндегі «купол» сөзінің шығу тегі итальян тіліндегі cupola тұлғасымен байланыстырылады; ал ол, өз кезегінде, cupula «бөшке» сөзінен туындаған, яғни сура негізінің қысқаруынан жасалған (Крылов, 2026).

Тілдік деректерге сүйене отырып, аталған тұлғалардың түпкі негізі ортақ болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Алайда бұл сөздердің алғашқы шығу тегі қай тілге тән екендігін нақты анықтау арнайы тарихи-салыстырмалы зерттеулерді қажет етеді. Бұл орайда бастапқы дыбыстық форманың немесе морфеманың сөзжасамдық әлеуетін, сондай-ақ одан өрбитін туынды сөздердің саны мен құрылымдық әртүрлілігін ескере отырып, оның түркі тілдеріне тән болуы ықтимал деген тұжырым жасауға негіз бар.

Мағына мен дыбыстық тұлғаның сәйкестігі негізінде жүргізілген салыстырмалы талдаулар бұл сөздің шығу тегі тым әріден басталатынын, ал географиялық ақпарат беру қызметінің шамамен орта ғасырлар кезеңінде қалыптасқанын көрсетеді.

Аталған мағына географиялық нысанның сипатын білдіре отырып, уақыт өте келе халықтық термин дәрежесіне көтерілген.

Күдір сөзінің семантикалық құрылымында жоғарыда аталған мағыналық компоненттердің барлығы сақталғанымен, терминдену үдерісі барысында оның мағынасы тарылып, «дөң, ой-қыр» тәрізді жер бедерінің белгілі бір түрін ғана білдіретін атауға айналған. Яғни сөз біртектес нысандардың түрін айқындайтын жалпылаушы номинациялық қызметке ие болған.

Семантикалық даму эволюциясына тән мұндай құбылыстар ғылым тілінің сұранысына сәйкес үнемі жетіліп, нақтыланып отырады. Халықтық географиялық терминдер құрамында мағынасы көмескіленген, шығу уәжі ұмыт болған мұндай сөздер аз емес.

Халықтық терминдердің ішінде мағынасы көнерген өсімдік атауларының бірі – қурай. Оның шығу тегі қур- (құр) түбірімен сабақтас. Көне түркі тілінде quri- «құрғау, кебу»,

qıruaq «құрғақ, кебу» мағыналарында қолданылған (Древнетюркский словарь, 1969: 467-468). Э. Севортян «*қу:ра-* < *қу:ры-*» түбірінің түркі тілдерінде «кебу, құрғау, қурау» мағыналарын білдіретінін көрсетеді (Левитская, Дыбо, Рассадин, 2000: 154).

Ә. Қайдар еңбегінде *құр* тұлғасына қатысты «құрғақ, кепкен, кебу; құрлық; құрбақа», ал *қу* формасына «құрғақ, кеуіп қалған, кепкен» мағыналары берілген (Қайдар, 2005: 227, 229). Қазақ тілінде *қу* сөзі «*қу отын*», «*қу ағаш*» тіркестерінің құрамында «кебу, құрғақ ағаш» мағынасында қолданылады.

Қурай сөзінің морфологиялық құрылымы *қу-ра-й* морфемаларына жіктеледі. Мұндағы *-ра* – етістік тудырушы жұрнақ (*сайра, қайра, қалжыра*), ал *-й* – етістік әрі зат есім тудырушы синкретті жұрнақ. Түбірдің бастапқы негізі *қу-*, *құ-* дыбыстық формаларынан өрбіп, «қурау, құрғақ болу» семалары бойынша әртүрлі туынды сөздер жасалған.

Қурай – «кепкен, қураған немесе бойында сөлі аз» өсімдік атауы. *Құр* тұлғасының қазіргі тілдегі дербес қолданыс белсенділігі төмен болғанымен, ол *құру* (аузының суы құру – «құрғау»), *құрөзек*, *құрсай*, *құрғақ арна*, *құрлық*, *құрғақшылық* сияқты халықтық географиялық терминдердің жасалуына негіз болып отыр.

Шығу тегі мен уәжі көмескіленген халықтық терминдердің бірі – *өлең*. Бұл сөз *өл* және *-ең* морфемаларының бірігуі арқылы жасалған. Т. Жанұзақ аталған сөзге қатысты жүргізілген зерттеулердің ішінде Э.В. Севортяның пікіріне сүйенеді. Ғалым түрік, қырғыз, тыва, хакас тілдеріндегі *öl*, ұйғыр және алтай тілдеріндегі *ul* тұлғаларының «дымқыл, саз, балшық», «сулы» мағыналарын білдіретінін көрсетеді. Осы негізде зерттеуші *өл* түбіріне *-ең* қосымшасының жалғануы нәтижесінде *өлең* (*өлге, үлге*) тұлғалары қалыптасқанын, ал «көк майса шөп» мағынасы кейінгі семантикалық даму нәтижесі болуы мүмкін деген болжам айтады (Жанұзақов, 2015: 168).

Бұл ғылыми тұжырымды бірқатар тілдік деректер нақтылай түседі. М. Қашқари еңбегінде *öl* «сулы, дымқыл» мағынасында берілген (Древнетюркский словарь, 1969: 383). Қазақ тілінің жергілікті аймақтарында бұл түбірге қатысты бірқатар атаулар сақталған: 1) *өлке* – «өзен» (Ақт., Қараб.; Сем., Аягөз); 2) *өлке* – «өзек» (ҚХР); 3) *өлкелік* – «су жиналатын ойпаң жер» (Гур., Маңғ.) (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 546).

Ноғай тілінде *оьленлик* «шалғын, көкмайса, шөбі қалың өскен жер» мағынасында қолданылады (Ногайско-русский словарь, 1963: 258). Сонымен қатар қазақ тілінде *өлгек* (зат есім, малш.) – «туғаннан кейін шу түспес бұрын ағатын сары түсті сұйық зат» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2014: 130) мағынасында кездеседі.

Берілген деректерге сүйенсек, *өл* түбірі көне түркі кезеңінде «сулы, дымқыл» семасымен тіркелген. Қазақ тілінің аймақтық қолданыстарындағы *өлке*, *өлкелік* тұлғалары гидронимдік сипаттағы нысандарды білдіреді. Ноғай тіліндегі *оьленлик* те ылғалды, шөбі қалың жерге қатысты қолданылады. Бұл фактілер *өлең* атауының қалыптасуында табиғи ортаның ылғалдылық белгісі уәж болғанын көрсетеді. Яғни атаудың номинациялық негізінде физикалық-географиялық сипат жатыр.

Халықтық географиялық терминдер көне дәуірлерден бері дамып, жетіліп, табиғаттану білімінің жүйеленуіне қызмет етіп келеді. Т. Жанұзақ олардың даму эволюциясын үш тарихи кезеңге бөліп қарастырады: «ежелгі заманға тән, орал-алтай тіл бірлестігі кезеңінде пайда болған қазақ халықтық географиялық терминдері», «көне түркі дәуіріне тән халықтық географиялық терминдер» және «орта ғасырға тән халықтық географиялық терминдер» (Жанұзақов, 2015).

Тарихи тұрғыдан алғанда, аталған кезеңдер қазақ пен ноғай тілдік бірлестігі (Алтын Орда дәуірі) саяси және әкімшілік-аумақтық тұрғыдан әлі толық ыдырамаған уақытпен сәйкес келеді. Этимологиялық талдаулар қазақ және ноғай тілдерінің генетикалық туыстығын, ортақ негізін айқындап қана қоймай, тілдік бірліктердің табиғатындағы терминдену үдерісі туралы да нақты деректер береді.

Қазақ және ноғай тілдерін салыстыра зерттегенде назарға алынатын негізгі мәселелердің бірі – халықтық географиялық терминдердің лексика-семантикалық және грамматикалық табиғатына тән ортақ белгілерді айқындау. Географиялық атауларға семантикалық талдау жасау номинациялық принциптер мен олардың уәждік негіздерін зерделеуге, топонимдердің құрылымдық негізін және мағыналық түрлерін анықтауға, сондай-ақ тілдің сөздік қорының байлығын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер жүйесі белгілі бір этностың тілдік әлем бейнесін қалыптастырушы негізгі компоненттердің бірі болып, олардың кеңістікте таралу ерекшеліктері мен семантикалық құрылымы лингво-географиялық аспектіден қарастыруды қажет етеді.

Екі тілге ортақ белгілерді анықтау үшін топонимиялық деректерді салыстырумен қатар, ортақ топонимжасамдық типтік үлгілерді айқындаудың да маңызы зор.

Нәтижелер

Қазақ және ноғай тілдеріне ортақ халықтық географиялық терминдерді семантикалық тұрғыдан бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Осы тұрғыда, мақала тақырыбына сәйкес, өсімдік атауларына байланысты қалыптасқан халықтық терминдерге арнайы тоқталу қажет.

Қазіргі топонимикалық зерттеулерде жер-су атаулары тек номинациялық бірлік ретінде ғана емес, белгілі бір қоғамның әлеуметтік құрылымын, шаруашылық жүйесін және мәдени құндылықтарын бейнелейтін феномен ретінде қарастырылады. Lim және Perono Cassiafoco (2023) Абуи тіліндегі топонимдерді талдай отырып, олардың аграрлық өмір салтын, туыстық қатынастарды және ауызша дәстүр арқылы берілетін тарихи жадты бейнелейтінін көрсетеді. Зерттеушілердің пайымдауынша, топонимдер қоғам мен кеңістік арасындағы байланыстың көрінісі болып табылады және тілдің «тірі қазба қабаты» ретінде әлеуметтік-мәдени ақпаратты сақтайды.

Аталған тұжырым қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің, соның ішінде өсімдік атаулары негізінде жасалған топонимдердің қызметін түсіндіруде де өзекті. Қазақ және ноғай тілдеріне ортақ өсімдік атаулары топонимжасамдық әлеуетке ие, яғни олар жер-су атауларының құрамында уәждік негіз ретінде қолданылады.

Мынандай ерекшеліктері оны топонимиямен тығыз байланыстырады: яғни ол жеке тұрып лексика-семантикалық тәсіл арқылы; қосымшалар арқылы синтетикалық тәсілмен; белгілі бір географиялық нысан атауларымен бірігіп, аналитикалық тәсіл арқылы топонимдер жасауға қатысады.

Лексика-семантикалық тәсілмен жасалған топонимдерге *Ажырық* (Абай облысы) жатады. Мұнда трансонимдену құбылысы нәтижесінде жер атауы елді мекен атауына ауысқан.

Синтетикалық тәсілмен жасалған топонимдер: Кендірлі, Өлеңті. Бұл атаулар сын есім тудырушы жұрнақ (-ті, көне нұсқасы) арқылы жасалған.

Аналитикалық тәсілмен жасалған топонимдер: *Жасажырық* (Атырау облысы – өзен атауы); *Көктал* (Жетісу облысы, Панфилов ауданындағы ауыл атауы).

Өсімдік атаулары негізінде жасалған күрделі топонимдер де кең таралған. Мысалы: *Ақөлең* (Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары), *Сарыөлең* (Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары), *Қоңырөлең* (Алматы облысы).

Пішен компоненті қатысқан атаулар: *Жетіпішен* (Павлодар облысы), *Пішенсай* (Ақтөбе облысы), *Пішенкөл* (Торғай өңірі), *Пішенқұдық* (Павлодар облысы) (Aqtobegazeti.kz, URL).

Қазақ пен ноғай тілдерін салыстыра қарағанда халықтық географиялық терминдердің зерттелуі өзара сәйкес емес, сондықтан топонимжасамдық көрсеткіштерінде де айырмашылық бар. Қазіргі бар материалдар бойынша салыстырсақ, ілгеріде аталған фитотопонимдердің барлығы ноғай тілінде кездесе бермейді, яғни өсімдік атауы ретінде екі тілде де бар, алайда барлығы бірдей фитотопонимге айнала алмаған. Оның екі түрлі себебі болуы мүмкін: біріншіден, зерттеулердің әлі де жеткіліксіздігі, екіншісі – тарихи-саяси себептерге байланысты ұзақ уақыттар бойы қолданыста болмауының нәтижесінде ұмытылуы. Дегенмен, қазақ пен ноғай тілдеріне ортақ төмендегідей фитотопонимдер кездеседі. Салыстырмалы тұрғыдан түсіндіру мақсатында аталған деректер кесте түрінде берілді (1-кесте).

1-кесте. Қазақ және ноғай тілдеріндегі өсімдік негізді топонимдердің салыстырмалы сипаты.

Table 1. A comparative analysis of plant-based toponyms in Kazakh and Nogai languages.

Таблица 1. Сравнительная характеристика топонимов растительного происхождения в казахском и ногайском языках.

Қазақ тіліндегі нұсқасы	Ноғай тіліндегі нұсқасы
Ажырық – тамыры тереңге кететін көпжылдық өсімдік (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 107). Топонимдік қолданысы: <i>Ажырық</i> .	Ажырық (ажырық) – көп жылдық өсімдік (Ногайско-русский словарь, 1963: 27). Топоним: <i>Ажырыклы, Ажырык тоьбе</i> .
Жантақ – бұршақ тұқымдасына жататын тікенекті көпжылдық шөп (Wikipedia, URL). Топонимдер: <i>Жантақты, Жантақтоьбе</i> .	Янтак – жантақ, түйетікен. Топоним: <i>Янтаклы, Янтак тегенек тоьбе</i> (Ногайско-русский словарь, 1963: 464).
Жусан – астралылар тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік (Wikipedia, URL). Топоним: <i>Жусанды</i> .	Ювсан – жусан (Ногайско-русский словарь, 1963: 440). Эрмели ювсан «ақ жусан» (Ногайско-русский словарь, 1963: 440). Топоним: <i>Ювсан тарлав – «Жусанды дала»</i> .
Изен – алабұталар тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық бұташық өсімдік (Wikipedia, URL). Топоним: <i>Изенді</i> .	Ийзен – ийзен. Жусан тұқымдасына жататын өсімдік, малдың қысқы азығы. Топоним: <i>Изенли – «Изен өсетін аймақ»</i> (Ногайско-русский словарь, 1963: 117).

Өлең – саздауыт жерде бітік өсетін майда шөп (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997: 155). Топонимдер: <i>Ақөлең, Қараөлең, Қоңырөлең</i>.	Оьлен (өлен) – шөп, майда, жұмсақ шөп; бир йыллык оьлен (бір йыллық өлен) – бір жылдық шөп; коьгоьлен (көгөлен) – шөп, жаңа шыққан көк (Ногайско-русский словарь, 1963: 258). Топоним: <i>Оьленлик</i>.
Изен (лат. Kochia) — алабұталар тұқымдасына жататын, көп жылдық бұташық өсімдік (https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен). Топоним: <i>Изенді</i> (изен көп өсетін жер)	Ийзен (Иизен) – Изен. Топоним: <i>Ийзенли «изен өсетін жер, аумақ»</i> (Булгарова, 1999: 57-58).
Жыңғыл (лат. Tamarix) — шөлді, сортаң жерлерде өсетін бұта (аласа ағаш). Топоним: <i>Жыңғылды</i> (жыңғыл өсетін жер, аумақ).	Йылгын (йылғын) – жыңғыл. Топоним: <i>Йылгынлы «жыңғыл өсетін жер, аумақ»</i> (Булгарова, 1999: 57-58).

Қазақ, ноғай тілдеріне ортақ фитотопонимдердің дыбыстық тұлғасы жағынан өзіндік ерекшеліктері байқалады. Алынған мысалдарда «ж» мен «й» дыбыстарының сәйкестігін көріп отырмыз (жантақ ~ янтақ, жусан ~ ювсан), сонымен қатар «йылғын» көне түркі тілінде – *jilyun* (йылғун) *бот. жыңғыл* (Древнетюркский словарь, 1969: 266). Өзбек тілінде «юлғун» – гүлі ұсақ, тікенекті, ұсақ жапырақты бұта (Ўзбек тилининг изохили лугати, 1981: 82). Дыбыстар сәйкестігі – фитонимдердің құрамында сақталып отырған көне түркілік диалектілік ерекшелік.

Топонимияда белгілі бір нысанның көлеміне, түсіне, сипатына қарай берілетін көптеген атаулар кездеседі. Бұл құбылыс номинация принципінің нәтижесі болып табылады. Халықтың танымында дүниенің сырларын айқындау көру, сезіну, тыңдау қабілеті арқылы жүзеге асады, ал біртектес заттар мен құбылыстарды бір-бірінен айыру үшін оларды бір-бірімен салыстырады, бір-біріне қарама-қарсы қояды. Халықтық географиялық терминдер құрамындағы мұндай қолданыстар географиялық нысанның орналасқан жері мен түрлі қасиеттерін білдіреді. Ономастикада мағыналары бір-біріне қарама-қарсы атаулар «бинарлық оппозиция» деп аталады. Бинарлық оппозиция дегеніміз (қарама-қарсы атаулар) – негізгі лексемасы ортақ, анықтауыштары антонимдік мағынаға ие, өзара байланысты екі нысанды бір-бірінен ажырату мақсатында қарама-қарсы қою тәсілі (Подольская, 1988: 42). В.А. Никонов «Топонимикаға кіріспе» еңбегінде бұл жөнінде «Географиялық атаулардың көптеген белгілерінің ішінде олардың барлығына ортақ мынандай басты қасиет айқын көрінеді – ол салыстырмалылық сипаты. Бұл ерекшелік, әсіресе, қарама-қарсы қойылатын типтік жұптарда анық байқалады: Үлкен – кіші...», – деп апеллятивтермен тіркесіп, аналитикалық тәсілмен жасалған атаулардың ерекшелігін көрсетеді (Никонов, 2011: 34).

Бинарлық атаулар тек салыстыру ғана емес, біртекті екі нысанды өзара ажырату қызметін де атқарады. Белгілі бір нысанның тұрған орнын көрсету үшін *Басқұм – Аяққұм, Басқамыс – Аяққамыс* сияқты атауларда «бас», «аяқ» компоненттері қолданылады. Екі тілдегі нұсқаларының дыбысталу ерекшеліктерін салыстыра қарғанда, атаулардың жоғарыда аталған санаты: *үлкен – уйкен, кіші – кишкей, ұзын – узын, қысқа – кыска* бұл санаттағы атаулар сын есімдер арқылы жасалатыны байқалады: *үлкен – уйкен, кіші*

– *кишкей*, *ұзын* – *узын*, *қысқа* – *кыска* т.б. секілді сын есімдер арқылы жасалады да, бір-біріне жақын орналасқан біртекті географиялық нысандарды ажыратуға қызмет етеді.

Ноғай тілінде де бұл үлгі топонимжасамның өнімді тәсілі саналады. Мысалы: *Кишкей ағаш* – кішкентай орман, *тоғай* (Адыге-Хабль ауданындағы Қызыл тоғай ауылының оңтүстік-батысында орналасқан шағын орман); *Уйкен ағаш* – үлкен орман (үлкен Зеленчук өзенінің оң жағалауындағы Адыге-Хабль ауданындағы Қызыл тоғай ауылының оңтүстік-батысында орналасқан үлкен орман); *Қара йылға* (Қара жылға) атауы Қарашай-Черкес Республикасының Хабез ауданында орналасқан Икон-Халк ауылының оңтүстік шетіндегі Кішкентай Зеленчук өзенінің сол саласының атауы. Осы секілді *Қысқа йылға* – Қысқа жылға, *Узын йылға* – Ұзын жылға, *Уйкен доьрткил* – Үлкен төрткіл (төртбұрышты үстірт), *Кишкей доьрткил* – Кіші төрткіл (төртбұрышты үстірт), *Уйкен шоқырак* – Үлкен бұлақ, *Кишкей шоқырак* – Кіші бұлақ, *Уйкен адыр* – Үлкен адыр, *Кишкей адыр* – Кіші адыр мағынасындағы атауларды жатқызуға болады (Булгарова, 1999).

Көлеміне байланысты қойылған атаулармен қатар, түр-түс белгісіне негізделген топонимдер де кең таралған. Түр-түс атаулары халықтық географиялық терминдердің ішінде топонимжасамға белсенді қатысады.

Халықтық географиялық терминдердің ішінде топонимжасамға белсенді қатысатындары – түр-түс атаулары. Екі тілде бұл компоненттер төмендегідей беріледі: *қара* – *қара*, *ак* – *ақ*, *сары* – *сары*, *коьк* – *көк*, *кызыл* – *қызыл*. Мысалы: *Сары балшык* – Сары балшық; *Коьк яр* – Көк жар; *Ак яр* – Ақжар; *Кызыл сув* – Қызыл су; *Ак куйы* – Ақ құдық; *Қара коьл* – Қара көл; *Сары сув* – Сары су; *Ак балшык* – Ақ саз; *Кызыл куйы* – Қызыл құдық; *Кызыл уй* – Қызыл үй; *Коьк тобе* – Көктөбе; *Ала таяк* – Алатаяқ; *Қара куйы* – Қара құдық; *Қара тоьбе* – Қара төбе* т.б.

Қазақ және ноғай тілдерінде *қара*, *сары*, *ақ*, *қызыл* сөздері барлық жағдайда тек түс атауы ретінде ғана қолданылмайды. Мысалы, «қара» компоненті орографиялық мағынада «биік, үлкен», ал гидронимиялық қолданыста «үлкен, терең, жер асты көздерімен байланысқан, тұйық су» деген ұғымдарды білдіруі мүмкін. Бұл ерекшелік Қара оба (биік қорған), Қара сув (құдық), Қара куйы (терең құдық), Қара кол (үлкен аңғар), Қара тик (тік еңіс) атауларынан байқалады.

Ноғай тілінде гидроним құрамындағы «қара» компонентінің семантикасы кейде ағынның сипатына байланысты «қатал, қауіпті» деген мәнмен де түсіндіріледі. Қазақ тілінде ағыны қатты, адам шығынына себеп болған өзендер «қанды су» деп аталады.

Қорытынды

XV-XVI ғасырларға дейінгі тарихы ортақ қазақ пен ноғайдың мәдениеті мен дәстүрінде, көшпелі өмір салтында, жер беті кеңістігін игеру және нысандарға атау беру принциптерінде ұқсастықтар аз емес. Соның ішінде туыстығын анықтайтын негізгі дереккөз – тілдік фактілер. Тарихы ортақ, тілі мен дәстүрі өте жақын екі халықтың өмірлік ұстанымдары мен өмірге деген көзқарастарында да көптеген ортақтықтар бар. Бұл құбылыстар өз кезегінде жер-суға атау бергенде өзіндік уәж ретінде көрініс беретіні белгілі. Екі тілде жер-суға атау беру дәстүрінің ортақ жайттары кездеседі.

Халықтық географиялық терминдер – табиғи нысандар мен оған қатысты құбылыстар туралы ұғымдарды тілде бейнелеуші құрал. Қоршаған орта туралы түсініктер белгілі

бір сөздермен таңбаланады; семантикалық тұрғыдан алғанда, олар осы салаға қатысты кәсіби лексиканың негізін құрайды. Тілдік құралдарсыз оларды тану немесе оларды біртұтас таным аясына ұйыстыру мүмкін болмас еді. Тұрып жатқан мекен аймағындағы табиғи нысандарды жеке адамдардың тануы мен қауым мүшелерінің барлығының бірдей тануының ерекшеліктері бар. Мысалы, қыр, жал, жазықтық, сай т.б. географиялық нысандарды тілдік қауымдастық мүшелері бірдей танып, бірдей атағанда ғана олардың тілдік бейнесін сипаттай алады. Географиялық лексиканың осы қабілеті адам, табиғат, таным, атау төртеуін өз мазмұнының аясына біріктіреді.

Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты дүниені тану мен атау беру принциптерінің ортақ жүйесін айғақтайды. Тілімізге географиялық терминдер сырттан көптеп енгенімен, қазақ, ноғай жерлерінің табиғатын, жер бедері мен қыртысын, жануарлары мен өсімдіктер әлемін осы екі тілдегі сөздермен ғана дәл сипаттауға болады. Өйткені жүздеген жылдар бойғы қызметі барысында бұл жерлерді мекендеген халықтың тіліндегі атаулар өзі атап тұрған нысан мен құбылыстың барша болмысын өз мағынасы мен мазмұнына сіңіріп, бір-бірімен етене байланысып кеткен. Қазақ пен ноғай – тарихи тегі бір, тұрмысы мен салты, дәстүрі мен мәдениеті де өте жақын халықтар. Тіл қатынас құралы қызметін атқарумен қатар, өзі өмірге келген аймақтың табиғи нысандары туралы ақпарат беруге де қабілетті.

Сол секілді салыстыра зерттеу әдістемесіне иек артатын қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдер мен халықтық географиялық терминдерге ортақ белгілерді анықтау да өзекті. Екі тілдегі топонимдердің өзара ұқсастықтарымен қатар, екі бөлек аймақта дамуына байланысты біршама өзгерістерге ұшырап, уақыт өткен сайын орналасқан аумағындағы ішкі өзгерістерге сай жаңарып отыратын жағдайлары да бар. Халық тілінің сапалық жағынан дамуы оның өмірі мен нақты тарихи жағдайларына, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени даму деңгейіне сәйкес жүзеге асады. Өткен ғасырларда ортақ мекеннен жырақтап, бөлек кеткен ноғай тілінің қазақ тіліне жақын екендігі белгілі болғанымен, бұл жөнінде нақты зерттеулер жоқтың қасы. Қазақ сөздеріндегі географиялық терминдерге өте ұқсас келетін ноғай тілі түркі тілдерінің ішіндегі аз зерттелген тілдердің қатарына жатады (Жер-су атауларының анықтамалығы, 2009). Бұл орайда жер-су атауларының жасалу жолдары мен лексикалық құрамын (тілдік қабаттарын) анықтау, сондай-ақ халықтық географиялық терминдерді жинақтап, топтастыру көптеген ізденістерді қажет етеді. Сонымен бірге екі тілде кездесетін топонимдердің мазмұнында сақталған тілдік байланыстар мен ортақ белгілерді анықтау да ауқымды зерттеулерді талап етеді. Осы зерттеу жұмысы барысында аталған мәселелердің негізгі тұстарына қысқаша тоқталдық.

Әдебиет

Ақтөбе газеті, 2022. Ақтөбе. Қолжетімді: <https://aqtobegazeti.kz/?p=108487> (қаралған күні: 08.12.2025).

Апресян Ю.Д., 1995. Избранные труды. 2-том. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва: Языки русской культуры. 769 с.

Бияров Б., 2012. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 460 б.

- Булгарова М., 1999. Ногайская топонимия. Ставрополь: Ставрополь сервис школа. 320 с.
- Гумбольдт В. Фон, 1984. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 400 с.
- Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 677 с.
- Ўзбек тилининг изохли луғати. (https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek)
- Жанұзақов Т., 2015. Халықтық географиялық терминдер. Алматы. 320 б.
- Жер-су атауларының анықтамалығы, 2009. Алматы: Арыс. 568 б.
- Кайдар А., 2005. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы: Арыс. 304 с.
- Крылов Г.А. Этимологический онлайн-словарь русского языка. URL: <https://lexicography.online/etymology/krylov/> (қаралған күні: 11.12.2025).
- Қайыржан К., 2013. Сөз-сандық: Қазақтың көне сөздері. Алматы: Өнер. 480 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 1-том. Алматы: Дәуір. 752 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 8-том. Алматы. Дәуір. 744 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 10-том. Алматы: Дәуір. 752 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 12-том. Алматы: Дәуір. 752 б.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005. Алматы: Арыс. 824 б.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997. Алматы: Сөздік-словарь. 368 б.
- Қойшыбаев Е., 1985. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп. 256 б.
- Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И., 2000. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». Москва: Наука. 262 с.
- Мәтбек Н.Қ, 2018. Түркі тілдес ноғай ұлты: Ноғай тілі. Қолжетімді: https://vk.com/wall-158799159_100 (қаралған күні: 10.12.2025).
- Никонов В.А., 2011. Введение в топонимику. Москва: ЛКИ. 184 с.
- Ногайско-русский словарь, 1963. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 560 с.
- Оңдасынов Н.Д., 1974. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан. 384 б.
- Подольская Н.В., 1988. Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука. 191 с.
- Шаруашылық кітабы, №24. 6 бет. Қолжетімді: https://muragat-bko.gov.kz/catalog/scan/opisi/S2_11.pdf (қаралған күні: 10.12.2025).
- Уикипедия. Жантақ. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жантақ> (қаралған күні: 15.01.2026).
- Уикипедия. Жусан. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жусан> (қаралған күні: 15.01.2026).
- Уикипедия. Изен. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен> (қаралған күні: 15.01.2026).
- Уикипедия. Кендір. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Кендір> (қаралған күні: 15.01.2026).
- Falcinelli I., Fini C., Mazzuca C., Borghi A.M., 2024. The geo domain: a review on the conceptualization of geographical and geopolitical entities. *Frontiers in Psychology*. 15. Article 1389581. P. 1–19. DOI: 10.3389/fpsyg.2024.1389581.

Lim S.L.T.G., Perono Cacciafoco F., 2023. Toponyms as a Gateway to Society. *Journal of Ancient History and Archaeology*. 10 (1). DOI: 10.1163/26670755-01010008.

Sozdik.kz. URL: <https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/күдір/> (қаралған күні: 15.01.2026).

Reference

Aqtobe gazeti, 2022. [Aktobe newspaper]. [Electronic resource]. Available at: <https://aqtobegazeti.kz/?p=108487> (Accessed: 08.12.2025). [in Kazakh].

Apresyan Yu.D., 1995. Izbrannye trudy. T. 2. Integralnoe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya [Selected works. Vol. 2. Integral description of language and systemic lexicography]. Moscow: Yazyki russkoy kultury. 769 p. [in Russian].

Biyarov B., 2012. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ulgileri [Word-formation patterns of place names]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 460 p. [in Kazakh].

Bulgarova M., 1999. Nogajskaya toponimiya [Nogai toponymy]. Stavropol: Stavropol'servisshkola. 320 p. [in Russian].

Gumboldt V. fon, 1984. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress. 400 p. [in Russian].

Drevnetyurkskiy slovar, 1969. [Old Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Zhanuzakov T., 2015. Halyqtyq geografiyalyq terminder [Folk geographical terms]. Almaty. 320 p. [in Kazakh].

Zher-su ataularynyn anyqtamalygy, 2009. [Dictionary of place names]. Almaty: Arys. 568 p. [in Kazakh].

Kaidar A., 2005. Struktura odnoslozhnyh kornej i osnov v kazahskom yazyke [Structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. Almaty: Arys. 304 p. [in Russian].

Krylov G.A., 2026. Etimologicheskij onlayn-slovar russkogo yazyka [Etymological online dictionary of the Russian language]. [Electronic resource]. Available at: <https://lexicography.online/etymology/krylov/> (Accessed: 11.12.2025). [in Russian].

Qayyrzhan K., 2013. Soz-sandyq: Qazaqtyn kone sozderi [Lexical treasury: ancient Kazakh words]. Almaty: Oner. 480 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 1]. Almaty: Daur. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 8-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 8]. Almaty. 744 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 10-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 10]. Almaty: Daur. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 12]. Almaty: Daur. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], 2005. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic dictionary of traditional Kazakh culture], 1997. Almaty: Sozdik-slovar. 368 p. [in Kazakh].

Qoishybaev E., 1985. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of place names of Kazakhstan]. Almaty: Mektep. 256 p. [in Kazakh].

Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I., 2000. Etimologicheskii slovar tyurkskikh yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvu «Q» [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Nauka. 262 p. [in Russian].

Matbek N.Q., 2018. Turki tildes nogai ulty: Nogai tili [Nogai people among Turkic-speaking peoples: Nogai language]. [Electronic resource]. Available at: https://vk.com/wall-158799159_100 (Accessed: 10.12.2025). [in Kazakh].

Nikonov V.A., 2011. Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]. Moscow: LKI. 184 p. [in Russian].

Nogaisko-russkiy slovar [Nogai-Russian dictionary], 1963. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i nacionalnykh slovarey. 560 p. [in Russian].

Ondasynov N.D., 1974. Parsysha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Kazakhstan. 384 p. [in Kazakh].

Podolskaya N.V., 1988. Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].

Sharuaschylyq kitaby №24. [Economic register book]. [Electronic resource]. Available at: https://muragat-bko.gov.kz/catalog/scan/opisi/S2_11.pdf (Accessed: 10.12.2025). [in Kazakh].

Wikipedia. Zhantag [camelthorn]. [Electronic resource]. Available at: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жантақ> (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Zhusan [wormwood]. [Electronic resource]. Available at: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жусан> (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Izen. [saltwort]. [Electronic resource]. Available at: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен> (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Kendir [hemp]. [Electronic resource]. Available at: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Кендір> (Accessed: 15.01.2026).

Falcinelli I., Fini C., Mazzuca C., Borghi A.M., 2024. The geo domain: a review on the conceptualization of geographical and geopolitical entities. *Frontiers in Psychology*. 15. Article 1389581. P. 1–19.

Lim S.L.T.G., Perono Cacciafoco F., 2023. Toponyms as a Gateway to Society. *Journal of Ancient History and Archaeology*. 10 (1).

Sozdik.kz, 2026. [Electronic resource]. Available at: <https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/күдір/> (Accessed: 15.01.2026).

Авторлар туралы мәлімет:

Бекжан Әбдуәліұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57298733800

Айнабек Айдана Еркінқызы, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 59304940200

Information about authors:

Bekzhan Abdualiuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57298733800

Ainabek Aidana Erkinkyzy, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 59304940200

Сведения об авторах:

Бекжан Абдуәлиұлы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57298733800

Айнабек Айдана Еркінқызы, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 59304940200

Авторлық үлес:

Б. Абдуәлиұлы әдіснамалық кеңес берді, қолжазбаны ғылыми редакциялады, теориялық негізді нақтылады, зерттеу нәтижелерін академиялық талаптарға сәйкестендірді.

А.Е. Айнабек тұжырымдаманы әзірледі, әдіснаманы қалыптастырды, деректерді жинады, ресми талдау жасады, бастапқы қолжазбаны жазды, нәтижелерді жүйеледі және қорытындылады.

Author Contributions:

B. Abdualiuly offered methodological guidance and reviewed and edited the manuscript. He also refined the theoretical framework and ensured compliance of the research outcomes with academic standards.

A.E. Ainabek developed the research concept, designed the methodology, collected and curated the data, conducted the formal analysis and prepared the original draft of the manuscript. She also systematized the results and formulated the conclusions.

Вклад авторов:

Б. Абдуәлиұлы оказывал методологическую поддержку, выполнил научное редактирование рукописи, уточнил теоретическую основу исследования, обеспечил соответствие результатов академическим требованиям.

А.Е. Айнабек разработала концепцию исследования, сформировала методологию, осуществила сбор данных, провела формальный анализ, подготовила первоначальный текст рукописи, систематизировала результаты и сформулировала выводы.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.